

УДК 316.663:316.473]-051:[316.614.5:364.652]-053.6
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-2-8>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ ОЧИМА ПІДЛІТКІВ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ

Поталова С. В.

*аспірантка кафедри педагогіки і психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-5115-1840
svetlanaromashka1979@gmail.com*

Ключові слова:

*відповідальність,
відповідальна особистість,
підлітки з неблагополучних
сімей, фактор неблагополуччя,
неблагополучна сім'я,
педагогічно некомпетентна
сім'я, аморальна сім'я,
асоціальна сім'я, конфліктна
сім'я, дифузний рівень
осмислення, контент-аналіз.*

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення особливостей уявлень про відповідальність підлітків з неблагополучних сімей. Аргументовано, що без відповідальності, ключової моральної якості особистості, яка в підлітковому віці ініціює прагнення пізнавати себе, критично ставитись до вчинків з позиції власної совісті, майбутнього, ідеалів, повноцінний життєвий сценарій не може бути реалізований. Розкрито суть поняття «відповідальність» як інтегративної якості особистості, що відбиває морально-психологічну спрямованість людини, її здатність до вчинку і готовність відповідати за наслідки власних дій, передусім перед власною совістю. Проаналізовано суть поняття «неблагополучна сім'я», як несприятливого осередку для формування особистості дитини через втрату компенсаторних виховних можливостей. Обґрунтовано ставлення до дитини як ключовий критерій, за яким визначається рівень благополуччя/неблагополуччя родини. Задля проведення експериментального дослідження поділено неблагополучні родини на групи: педагогічно некомпетентна, аморальна, асоціальна, конфліктна. Проаналізовано на основі ключового критерія фактори неблагополуччя і їх вплив на формування і розвиток дитини-підлітка. Визнано у результаті-контент аналізу – основного методу емпіричного дослідження, що підлітки з неблагополучних сімей мають переважно дифузне уявлення про відповідальність, яке характеризується вузько-семантичною когнітивною спрямованістю, сплутаністю і поверховістю. Виокремлено групу підлітків, які взагалі не орієнтуються в семантичних межах поняття відповідальність. Зроблено припущення, що низький рівень сформованості уявлень про відповідальність у підлітків з неблагополучних сімей спричинено недорозвиненістю словесно-логічного мислення через педагогічну запусненість, а також внаслідок несприятливих умов внутрішньо-сімейної взаємодії, що негативно впливає на формування ціннісно-сислової сфери підлітка. Висновується, що задля усунення недоліків в осмисленні підлітками з неблагополучних сімей уявлень про відповідальність, необхідно провести комплексне емпіричне дослідження, котре поглибить знання про психологічні особливості формування відповідальності у дітей відповідної соціальної категорії і допоможе спрямувати вектор психолого-корекційної роботи на формування такої інтегративної особистісної якості як відповідальність.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A RESPONSIBLE PERSONALITY THROUGH THE EYES OF ADOLESCENTS FROM DYSFUNCTIONAL FAMILIES

Potalova S. V.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5115-1840
svetlanaromashka1979@gmail.com*

Key words: *responsibility, responsible personality, adolescents from dysfunctional families, dysfunctional factor, dysfunctional family, pedagogically incompetent family, immoral family, antisocial family, conflict family, diffuse level of understanding, content analysis.*

The article highlights results of an empirical study aimed at studying features of the notions of responsibility in adolescents from dysfunctional families. It has been reasoned that without responsibility, a key moral quality of a person which in adolescence initiates the desire to know own personality, to be critical of actions from the point of conscience, future, ideals, a full-fledged life scenario can not be realized. The essence of the “responsibility” concept as an integrative quality of a personality, which reflects moral and psychological orientation of a person, own ability to act and willingness to be responsible for the consequences of their own actions, especially to their own conscience, has been revealed. The notion of the “dysfunctional family” concept as an unfavorable center for the formation of a child’s personality due to the loss of compensatory educational opportunities, has been analyzed. The attitude to the child has been substantiated as a key criterion for determining the level of welfare / dysfunction of the family. For the experimental study, dysfunctional families have been divided into groups: pedagogically incompetent, immoral, antisocial, conflict. Based on the key criterion the factors of distress and their influence on the formation and development of an adolescent child have been analyzed. As a result of the content analysis – main method of the empirical research, it has been recognized that adolescents from dysfunctional families have a predominantly diffuse idea of responsibility, which is characterized by narrow-semantic cognitive orientation, confusion and superficiality. A group of adolescents who do not orient within the semantic boundaries of the responsibility concept has been singled out. It has been assumed that the low level of formation of ideas about responsibility in adolescents from dysfunctional families is caused by underdevelopment of verbal and logical thinking due to pedagogical neglect, as well as due to unfavorable conditions of intrafamily interaction, which negatively affects the formation of value-semantic sphere of adolescents. It has been concluded that in order to eliminate deficiencies in understanding of adolescents from dysfunctional families of ideas about responsibility, it is necessary to conduct a comprehensive empirical study. This study will deepen knowledge about the psychological features of responsibility in children of the relevant social category and will help to direct the vector of psychological and correctional work on the formation of such an integrative personal quality as responsibility.

Постановка проблеми. Підлітковий вік вважається одним із найважливіших з точки зору становлення самодостатньої і цілісної особистості. Це пов’язано із появою таких новоутворень, як почуття дорослості, прагнення до самостійності і автономності, які створюють сприятливе психологічне підґрунтя для формування однієї із базових рис – відповідальності. Набувається ця

особистісна якість насамперед у екологічно-орієнтованому родинному середовищі. Проте на сьогодні тисячі підлітків в Україні перебувають у так званих неблагополучних сім’ях, з декомпенсованою системою морально-етичних цінностей. У таких родинах діти потерпають через психологічне і фізичне насилля, конфлікти, агресію або, навпаки, абсолютну байдужість і знецінення

батьками власної дитини. Такі умови проживання і виховання ускладнюють, а подеколи взагалі блокують процес формування відповідальності, без якої повноцінний життєвий сценарій не може бути реалізований.

Вивчення відповідальності у дітей з неблагополучних сімей за допомогою контент-аналізу дитячих робіт евристичного характеру, присвячених проблемі осмислення відповідного соціально-психологічного феномена, стане одним із психодіагностичних інструментів, який дозволить проаналізувати, що саме вкладають підлітки з неблагополучних сімей у поняття «відповідальність», «відповідальна особистість», яке місце відповідальності посідає в ієрархії їх цінностей, і як саме спрямувати подальшу науково-практичну роботу задля корекції відповідної моральної якості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Огляд літератури засвідчує, що останнім часом у психологічній науці спостерігається посилена увага до вивчення відповідальності у підлітків, що через складні або надзвичайні умови життя, викликані переважно соціально-економічними чинниками, втратили можливість повноцінно виховуватись і розвиватись. Так особливості процесу формування і виховання відповідальності у важковиховуваних підлітків досліджувала І. Брецько, вважаючи, що саме відповідальність є «одним із засобів розвитку потреби в самовихованні» – рушійної сили, здатної протистояти девіантним і делінквентним проявам [1]. Т. Гурлева також приділила особливу увагу саме важковиховуваним підліткам, зокрема вивченню психолого-педагогічних умов розвитку відповідальності у таких дітей [6], оперуючи поняттям «автономна відповідальність» [5]. Як формуються уявлення про відповідальність у дітей-сиріт підліткового віку вивчала І. Горошнікова, акцентуючи увагу на взаємозв'язку і відмінностях між розумінням відповідальності і обов'язку [4]. А. Яцеленко наголошував на важливій ролі комунікативних діалогів на шляху формування відповідальності у депривованих молодших підлітків – вихованців шкіл-інтернатів [15]. Специфіку формування відповідальності у підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки, досліджувала Н. Шевченко, обґрунтовуючи, що зростання дитини поза межами сімейного середовища спричинює появу так званого дериваційного синдрому, який негативно впливає на розвиток відповідальності [14]. О. Теняєва досліджувала психологію відповідальності підлітків з девіантною поведінкою, зазначаючи, що формування відповідальності у таких дітей ускладнюється за рахунок домінування предметної продуктивності і екстернальної регуляції [13]. На вивчення відповідальності підлітків

з неповних родин спрямувала наукову діяльність С. Маковецька, зауважуючи, що надмірна вимогливість, яка часто панує в неповних сім'ях, за рахунок чого батько або мати намагається утримувати контроль над дитиною, компенсуючи відсутність іншого з батьків, формує, замість відповідальності, страх бути покараним [11]. С. Маковецька також систематизувала методи групової консультативної роботи з розвитку відповідальності у підлітків із неповних родин [10].

Незважаючи на низку наукових праць, присвячених відповідальності дітей підліткового віку, що опинились у несприятливих життєвих обставинах, бракує робіт, які б досліджували психологію відповідної моральної якості у підлітків саме із неблагополучних сімей. На сьогодні налічують близько тридцяти типів таких сімей, що розрізняються за найрізноманітнішими факторами неблагополуччя (соціальний статус родини, морально-етичні пріоритети, інтелектуально-виховний потенціал сім'ї, поведінкові стереотипи тощо) [9].

Мета статті: висвітлити результати контент-аналізу творчих робіт, присвячених осмисленню підлітками з неблагополучних сімей понять «відповідальність» і «відповідальна особистість».

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наукові досягнення у царині дитячої психології доводять, що саме родині відводиться ключова роль у формуванні відповідальності – однієї з базових рис особистості, що в підлітковому віці ініціює прагнення пізнавати себе, критично ставитись до вчинків з позиції власної совісті, майбутнього, ідеалів – усього того, що дає підставу відчувати себе дорослим [3]. Саме родина, у якій панує любов, взаєморозуміння і взаємоповага, спроможна забезпечити необхідні умови для розвитку у дитини підліткового віку так званої внутрішньої (суб'єктивної, автономної) відповідальності, основною підзвітною інстанцією якої буде власна совість, внутрішній обов'язок, на відміну від так званої соціальної відповідальності, орієнтиром для якої є не моральний закон, а лише виконання того, що вимагають соціальні норми і правила [2].

Очевидно, за несприятливих соціально-психологічних умов, зокрема у випадку зростання підлітків в неблагополучному сімейному середовищі, відповідальність, яку ми, слідом за авторитетними науковцями, будемо визначати як «інтегративну особистісну якість, що відбиває морально-психологічну спрямованість людини, її активне і творче ставлення до життя, здатність до вчинку і готовність відповідати за наслідки власних дій, передусім перед власною совістю» [5,59], може зазнати в процесі формування когнітивних, ціннісно-сміслових, емотивно-мотиваційних і поведінкових деформацій.

Задля з'ясування, як саме розуміють відповідальність підлітки з неблагополучних сімей, якими психологічними рисами вони наділяють відповідальних особистостей, нами було проведене емпіричне дослідження на основі контент-аналізу творчих робіт, присвячених осмисленню поняття «відповідальність» і «відповідальна особистість». У дослідженні взяли участь 55 підлітків з неблагополучних сімей: 24 дівчини і 31 хлопець віком 14-15 років (вихованці 8-9 класів Запорізької спеціалізованої школи-інтернату № 7). Спираючись на думку М. Буянова про те, що єдиним і беззаперечним критерієм благополуччя/неблагополуччя сім'ї є «ні матеріальні, ні побутові, ні престижні показники..., а тільки ставлення до дитини» [2], неблагополучні сім'ї були поділені на 4 групи, згідно із класифікацією Л. Мацуляк, зокрема: 1) педагогічно некомпетентна; 2) конфліктна; 3) аморальна; 4) асоціальна [11] (фактор неблагополуччя виявлено внаслідок співпраці із соціальним педагогом і психологами закладу).

Контрольну групу склали 46 учнів 8-9 класів Запорізької гімназії № 31 віком 14-15 років: 25 дівчат і 21 хлопець, що виховуються в благополучному сімейному середовищі. Ці учні умовно зараховані до групи «підлітки з благополучних сімей» згідно із загально визначеними критеріями благополуччя (наявність міцних емоційних зв'язків між членами родини, високого рівня координації, взаємоповаги, спільність поглядів, психологічної підтримки, розуміння потреб і інтересів один одного, взаємодія на засадах доброти, довіри, чуйності, любові) [3], які можна було визначити в результаті свідчень класних керівників і учителів початкових класів, які викладали у цих дітей у молодшому шкільному віці, на основі індивідуальних психологічних карт учнів, а також під час бесід із самими дітьми).

Узагальнені статистичні результати дослідження, що висвітлюють рівень сформованості відповідальності у підлітків з неблагополучних сімей представлені в таблиці.

Результати дослідження показали, що найбільшу групу (56%) склали підлітки із так званих педагогічно некомпетентних сімей, в яких батьки внаслідок найрізноманітніших причин (складні соціальні або матеріальні умови, низький виховний потенціал, небажане батьківство або, навпаки, гіперопіка тощо) не сповідують гуманістичні принципи виховання і, як наслідок, обирають один із трьох несприятливих стилів взаємодії з дітьми: авторитарний, стиль потурання або ліберальний (непередбачуваний) [11]. Безперечно, «педагогічно некомпетентна сім'я» є досить широким поняттям, і це дозволяє зробити внутрішній розподіл на виявлені підгрупи:

1) неповні сім'ї (35%); 2) сім'ї, в яких вихованням займаються опікуни внаслідок позбавлення батьків права на піклування (26%); 3) дистантні сім'ї (23%); 4) зовні благополучні (16%). Кожен з виявлених типів сімей був проаналізований крізь призму тих факторів, які дозволяють, слідом за науковцями, віднести їх до неблагополучних, бо всі ці родини втратили компенсаторні психолого-педагогічні можливості повноцінно опікуватись власними дітьми, впливати на їх гармонійний розвиток і виховання [7].

Підлітків з аморальних сімей було виявлено всього – 15%; асоціальних – 11%. Варто зазначити, що поміж усіх респондентів також було виявлено 7% підлітків, які виховуються в сім'ях із яскраво вираженими ознаками і аморальності, і асоціальності. Відповідно прикладом для наслідування стає і аморальний спосіб життя батьків (зловживання алкоголем, наркотиками, дармоїдство, розпуста тощо), і асоціальний (злочинний

Таблиця 1

Рівень сформованості уявлень про відповідальність у підлітків з неблагополучних сімей

РІВЕНЬ СФОРМОВАНОСТІ	ТИПИ НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ							
	ПЕДАГОГІЧНО НЕКОМПЕТЕНТНА (усього 56%)				АМОРАЛЬНІ (усього 15%)	АСОЦІАЛЬНІ (усього 11%)	АМОРАЛЬНО-АСОЦІАЛЬНІ (усього 7%)	КОНФЛІКТНІ (усього 11%)
	НЕПОВНІ (35%)	ДИСТАНТНІ (23%)	ОПІКУНСЬКІ (26%)	ЗОВНІ БЛАГОПОЛУЧНІ (16%)				
ОСМИСЛЕНИЙ (усього 25%)	73%	86%	-	-	-	-	-	-
ДИФУЗНИЙ (усього 55%)	27%	14%	75%	60%	63%	67%	25%	83%
НЕОСМИСЛЕНИЙ (усього 20%)	-	-	25%	40%	27%	33%	75%	17%

спосіб життя батьків, втягування дітей до злочинних схем, нав'язування девіантного способу мислення тощо). Звичайно, у дітей з асоціальних і аморальних сімей формується абсолютно деформована, викривлена система цінностей, яка найгіршим чином позначається на усвідомленні дитиною власної картини світу, з усіма неминучими негативними соціально-психологічними наслідками.

Підлітків з конфліктних сімей було виявлено 11%. У таких родинах сповідується культ несправедливості, жорстокості і насильства, а крик, грубість, сварки є нормою внутрішньо-сімейної взаємодії. Внаслідок проживання в такому середовищі діти перманентно відчувають напруженість, тривогу і страх, що вкрай негативно позначається на їх психічній організації.

Під час контент-аналізу творчих робіт підлітків з неблагополучних сімей були виявлені як спільні особливості в тлумаченні понять «відповідальність» і «відповідальна людина», так і суттєво відмінні, що дає підстави припустити, що на це може впливати і фактор неблагополуччя.

Досліджуючи лексико-граматичну організацію творчих робіт було виявлено наступне: серед усіх підлітків з неблагополучних сімей, які брали участь в експерименті, лише 7 % респондентів назвали відповідальність «рисом людини», інші переважно тлумачили поняття через підрядні частини: «відповідальність, коли...», «відповідальність, якщо...», або через інфінітиви: «відповідальність – це відповідати за...», «відповідальність – це розуміти...», «відповідальність – це намагатись...» тощо, або взагалі давали терміну іншу назву: «відповідальність – це стрес», «відповідальність – це важка праця». Діти не використовували термінів «якість», «властивість», «особливість», і це дає підстави припустити, що вони не можуть вільно оперувати арсеналом абстрактних понять. На окрему увагу заслуговують і 20 % підлітків, які взагалі не змогли жодним чином окреслити значення межі такого поняття як відповідальність. Тож можна припустити (за умов того, що за інтелектуальним рівнем роботи писали діти з нормативної групи, без затримки розумового розвитку), що під час творчої роботи у цих дітей, ймовірно, вперше, виник прецедент глибоко замислитись над таким феноменом як відповідальність, і вони зіткнулись з нездоланими труднощами на рівні окреслення семантичних меж цього явища.

Вдаліше діти визначились із словосполученням «відповідальна особистість», яке переважно трактували через граматичні конструкції, що відображали певні побутові ситуації або поведінку батьків (рідше свою або учителів, вихователів), які підлітки оцінювали з позиції –

відповідальний/безвідповідальний на основі причинно-наслідкових зв'язків: «відповідальні люди ніколи не зрадять, бо їм буде соромно»; «відповідальні бояться скоїти злочин, бо не хочуть до в'язниці»; «мій брат безвідповідальний, бо не хоче працювати», «деякі вчителі відповідальні, бо хочуть нас навчити всьому різному», «в ідальні працюють відповідальні кухарі, бо в булочках багато начинки» тощо. Хоч в самих конструкціях діти і пояснювали природу відповідальності з позиції причини і наслідку, проте жодного визначення, яке б мало узагальнене звучання (на кшталт: «відповідальна людина має відповідати свої вчинки перед власною совістю і людьми і усвідомлювати наслідки своєї діяльності»), виявлено не було. Формулювання відрізняються лексичною бідністю, спрощеністю граматичних конструкцій, часто примітивністю і алогічністю висловлювань. На підставі проведеного дослідження, можна припустити, що підлітки з неблагополучних сімей мають проблеми із розвитком словесно-логічного (абстрактного) мислення, що суттєво ускладнило виконання евристичного завдання. Окремо зазначимо: в цитатах дітей, що використовувались під час описової частини дослідження, збережена граматична цілісність конструкцій, а лексико-орфографічна організація висловлювань (через надмірну кількість помилок) була відредагована відповідно до норм чинного Українського правопису 2019 року).

Як було зазначено вище, в результаті детального аналізу робіт було визначено, що підлітки з різних типів неблагополучних сімей мають суттєві відмінності в розумінні такого явища як відповідальність. Для більш ретельного і структурованого висвітлення результатів контент-аналізунами була використана концепція В. Сахарової про чотирикомпонентну структуру відповідальності, що складається: 1) з суб'єкта (хто відповідає); 2) інстанції (перед ким відповідає); 3) об'єкта (за що відповідає); 4) санкції (як відповідає) [12]. Спираючись на цю теоретичну модель, ми умовно розподілили сформованість уявлень про відповідальність на наступні рівні: 1) осмислений (усвідомлені всі компоненти відповідальності); 2) дифузний (не всі компоненти осмислені, розпливчасте, нечітке розуміння); 3) неосмислений (структурні компоненти не диференціюються, уявлення про відповідальність не сформоване).

Осмислений рівень відповідальності продемонстрували всього 25% респондентів: із них – 73 % підлітки з неповних сімей і 86 % з дистантних; інші підлітки з цих сімей продемонстрували дифузний рівень осмислення відповідальності). Саме серед цих дітей були ті, що відповідальність називали рисою людини. Формулювання мали наступне змістове навантаження: «відпо-

відальність – це риса людини, це помічниця... наприклад, коли пообіцяв, вона нагадує: треба виконувати..., без цього ніяк»; «відповідальний – це кому соромно, не виконав домашнє завдання – і починаєш то брехати, то виправдуватись», «немає безвідповідальних, всі за щось відповідають: батьки за дітей, діти за навчання або за своїх домашніх улюбленців»; «відповідальним бути приємно... бувають заздряють, вчителі ж у приклад ставлять...»; «люди відповідальні працюють дуже-дуже багато, їм треба додому їсти приносити»; «моя мама дуже відповідальна, вона працює у ковід-відділенні», «мені важко бути відповідальним, бо відповідальні: якщо пообіцяли – не порушують обіцянки, а я пообіцяю і не роблю», «моя мама відповідальна, вона дуже далеко працює, щоб у нас з Сонею все було»; «я щодня відповідаю за тата» (соціальний педагог пояснила, що мама на заробітках, а батько інвалід, і дитина має опікуватись батьком).

Тож психологічний портрет відповідальної особистості для цих дітей має такі характеристики: відповідальний – це той, хто має внутрішній обов'язок перед тими, за кого відповідає, відповідальні не чекають винагороди, похвали з боку оточення, але в той же час відповідальність допомагає відчувати себе гідною людиною. Тобто враховуючи інтерпретації дітей, у цих родинах, незважаючи на неблагополуччя внаслідок відсутності другого з батьків через розлучення, смерть або вимушену розлуку заради заробітку, внаслідок чого діти можуть відчувати психологічний дискомфорт, який може негативно позначатись на їх розвитку, на формування «правильних» уявлень про відповідальність (з усвідомленням суб'єкта, об'єкта, інстанції і санкцій) фактор неблагополуччя не позначився. Безперечно, висловлюванням бракує узагальнень, відповідальність мислиться суто на побутовому рівні, і за розумінням близька до так званої соціальної відповідальності, що виражає свідоме ставлення до вимог суспільної (у нашому випадку сімейної) необхідності і обов'язків [5].

Дифузний рівень продемонстрували 55 % респондентів. Сплутане або досить поверхове уявлення про відповідальність продемонстрували 100% підлітків із педагогічно неспроможних сімей, які належать до підгрупи – зовні благополучні сім'ї (у цих родинах домінуючою є авторитарна фігура батька, зовні дуже турботливого і чуйного, який знецінює інших, зокрема образ матері, контролює і карає дітей за непослух заборонами і обмеженнями). Окремо варто виділити зовні благополучну родину, в якій батьки займаються благодійництвом, проте власну дитину, аргументуючи надважливими причинами, пов'язаними з їх добродійною діяльністю, забирають

декілька разів на рік з інтернату, через що дитина має яскраво виражені ознаки депривації.

Осмилення категорії відповідальності у дітей з цієї групи набуло такого семантичного окреслення: «відповідальними можуть бути тільки дорослі», «відповідальні не люблять, якщо у них щось не виходить», «коли за щось відповідаєш, постійно тривожишся», «бути відповідальним страшно», «відповідальний дуже нудний» тощо. 75 % дифузного осмилення відповідальності склали підлітки з сімей, в яких вони знаходяться під опікою через позбавлення батьків права на піклування. Їх уявлення про відповідальність має вузько-семантичну оціночну трактовку, спрямовану на осмилення відповідальності в контексті тієї життєвої ситуації, в якій вони опинились: в інтерпретаціях простежується прихований осуд і образа на батьків: «якщо людина народила дитину, то вона зобов'язана відповідати за неї», «про своїх дітей можуть забути безвідповідальні мами, а відповідальні ніколи не забудуть», або бракує цілісності в уявленнях про відповідальність: «добре, що у мене є відповідальна тітка»; «відповідальні люди охайні і виховані», «якщо відповідальний, ніколи не запізнишся на урок», «відповідальні люди знають, як заробити гроші» тощо.

Розмиті уявлення про відповідальність мали діти з неповних і дистантних сімей (27% з неповних і 14% з дистантних – ті підлітки, що не потрапили до групи з осмиленим рівнем відповідальності). В їх інтерпретаціях можна знайти схожість із висловлюваннями дітей, які знаходяться під опікою: «якщо ти відповідальний, то ніколи не покинеш того, кого любиш», «безвідповідальні люди можуть образити іншого» тощо.

Тобто у підлітків з дифузними уявленнями психологічний портрет відповідальної особистості має вузько-семантичні характеристики, з гостро вираженим оціночним характером, в яких простежується біль і образа на батьків, або уявлення про відповідальність має деформований чи поверховий характер. У жодному з творів не простежувалась лінія саморефлексії, жодного разу діти не міркували в категоріях «Я» і «відповідальність», внаслідок чого можна говорити про те, що підлітки з дифузними уявленнями навряд чи перебувають зі світом у суб'єкт-суб'єктних відносинах, і це непередбачуваним чином може позначитись на їх особистісному становленні.

На окрему увагу заслуговують підлітки з асоціальних і аморальних сімей. В їх інтерпретаціях відповідальність трактувалась з позиції «злочину і кари» – те, що в науці розглядають в ключово-ридричній відповідальності. У роботах були наявні словосполучення «кримінальна відповідальність», «відповідальність за злочин», навіть для прикладу наводились номери статей з Криміналь-

ного кодексу України (№ 309, № 310). Зрозуміло, що у цих дітей також дифузне, вузько-семантичне уявлення про відповідальність саме як про інтегративну якість особистості (серед усіх респондентів – дифузні уявлення продемонстрували 63% підлітки з аморальних сімей, 67% – з асоціальних, і 25% з аморально-асоціальних). Відповідно психологічний портрет відповідальної особистості у підлітків з аморальних і асоціальних родин має ознаки правопорушника, який мусить нести відповідальність за скоєне.

Переважно дифузний рівень продемонстрували і підлітки з конфліктних сімей. Незважаючи на невелику кількість респондентів (усього 11% від загальної кількості), можна говорити про тенденції, котрі були виявлені в цій групі: у висловлюваннях підлітків, крім шаблонних і передбачуваних інтерпретацій, були такі, що суттєво відрізнялись за логікою міркувань від підлітків з інших груп. Нами були зафіксовані такі дефініції:

«відповідальними можуть бути ті, хто розуміє, навіщо воно їм треба»; «відповідати людина може тільки за себе», «відповідальні люди часто стають директорами або бізнесменами», «відповідальні завжди розраховують на нагороду». Можна відзначити, що в цих дефініціях простежуються егоцентричні мислєформи. Очевидно, робити однозначні висновки стосовно специфіки висловлювань дітей з цієї групи є недоцільним, оскільки кількість підлітків не є значущою для репрезентації узагальнених результатів, але те, що обстежені діти з конфліктних сімей також продемонстрували дифузне уявлення про відповідальність, залишається беззаперечним фактом.

Неусвідомлений рівень відповідальності був виявлений у підлітків, що зростають в усіх, вище зазначених типах неблагополучних сімей (20% від загальної кількості респондентів), крім дітей з неповних і дистантних сімей. До такого висновку ми прийшли, бо основні формулювання, присвячені відповідальності звучали у цих дітей так: «я ніколи не замислювався над цим питанням», «мені складно про це говорити», «про відповідальність нам розповідали в школі, але я нічого не запам'ятала». Роботи цих підлітків відзначались яскраво вираженим регресивним характером, що найчастіше проявлялось в алогічних контекстуальних причинно-наслідкових зв'язках. Цілісність цих робіт можна було б окреслити як «ірраціональний потік свідомості». Були виявлені роботи, в яких, крім назви твору, орієнтовного плану, складеного за допомогою педагога, жодного слова написано не було. Можливо, ці діти і мають певні уявлення про такий феномен як відповідальність, проте рівень їх логіко-словесного мислення не дозволив по суті відтворити власні думки.

Враховуючи результати контент-аналізу творчих робіт підлітків з благополучних сімей, необхідно наголосити на наступному: головна відмінність когнітивних досягнень дітей полягає в тому, що абсолютна більшість (98% респондентів) продемонструвала осмислений рівень розуміння відповідальності, що зафіксований в низці рефлексивних формулювань, наснажених глибоким, часто філософським смислом. Наведемо приклади найяскравіших висловлювань: «коли берешся за діло, автоматично стаєш відповідальною»; «відповідальність – це здатність виконувати дії, заздалегідь розуміючи наслідки», «відповідальність – це риса характеру, важлива не тільки для дорослих, а й для підлітків, бо у цьому він формується для майбутнього», «відповідальні не нехтують дрібницями, зосереджені на меті, їх думки завжди спрямовані в майбутнє»; «відповідальна людина – не перекладає провину на іншого, а міркує над своїм вчинком, не дозволить сказати щось образливе»; «відповідальна людина здатна адекватно оцінити свої вчинки і розуміти їх наслідки». На окрему увагу заслуговують визначення двох дівчат-дев'ятикласниць (текст подається без жодних змін): «відповідальність – це моральний борг перед світом, відповідальні люди беруть участь в еко-заходах, сортують сміття, турбуються про безхатніх тварин, тобто піклуються про тих, перед ким відчувають внутрішню відповідальність»; «відповідальність – це доросле і осмислене розуміння своїх вчинків і наслідків цих вчинків, розуміння того, що ти цього хочеш, що тебе не змусили, а ти за власним бажанням робиш ті чи інші речі». Останні дві дефініції за рівнем узагальнення і глибиною осмислення наближені до розуміння саме моральної відповідальності – найвищого прояву цього феномена в людській життєдіяльності.

Діти із благополучних сімей порівнювали відповідальність із бджолою, сонцем, що піклуються про життєздатність кожного з нас, наділяли відповідальних людей такими рисами, як: дисциплінованість, чіткість, спокій, зібраність, пунктуальність, працьовитість, завзятість, енергійність, порядність, доброзичливість. Двічі процитували А. Екзюпері: «ми у відповіді за тих, кого приручили».

Усього 2% респондентів продемонстрували дифузний рівень, вказуючи, що «відповідальність притаманна тільки чоловікам» і «відповідальність – це справа дорослих». Проте такі інтерпретації не мають статистичної значущості, а подані вище цитати дають підстави говорити про глибоку обізнаність і ерудицію дітей, багатство внутрішнього світу, а найголовніше – цілісне уявлення про відповідальність як інтегративну якість особистості.

Отже, в результаті контент-аналізу творчих робіт стає очевидним, що підлітки з благополучних сімей і кількісно, і якісно значно випереджають своїх однолітків з неблагополучних сімей стосовно осмислення семантичних меж такого поняття як відповідальність. Безперечно, діти з неблагополучних сімей потребують психолого-корекційної роботи, спрямованої на формування цілісного, унормованого уявлення про відповідальність як ключову особистісну моральну рису.

Висновки. У результаті контент-аналізу творчих робіт підлітків з неблагополучних і благополучних сімей, присвячених осмисленню поняття «відповідальність» і «відповідальна особистість», було визначено наступне: підлітки з неблагополучних сімей лише на 25% продемонстрували осмислений рівень розуміння такого феномена як відповідальність, зокрема це переважна більшість дітей з неповних і дистантних сімей, на відміну від однолітків, що зростають в сприятливому сімейному середовищі, і які на 98% показали високий рівень осмислення відповідальності саме як інтегративної особистісної якості; 55% підлітків, що виховуються в сім'ях

із усіма вище зазначеними ознаками неблагополуччя: педагогічно некомпетентних, аморальних, асоціальних і конфліктних, – репрезентували дифузне осмислення відповідальності, характерними ознаками якого є вузько-семантична когнітивна спрямованість, сплутане або поверхове уявлення про феномен відповідальності; 20% підлітків з неблагополучних сімей, крім дітей з неповних і дистантних родин, взагалі не впорались з творчим завданням, не репрезентували жодних уявлень про відповідальність. Очевидно, це пов'язане із недорозвиненістю логіко-словесного мислення через педагогічну запущеність, а також є наслідком несприятливих умов внутрішньо-сімейної взаємодії, що негативно впливає на формування морально-ціннісної сферитаких дітей. Отже, отримані результати дають можливість визначити наукові перспективи для подальших емпіричних досліджень, спрямованих на вивчення особливостей розвитку відповідальності у підлітків з неблагополучних сімей задля розробки психолого-педагогічних заходів, націлених на формування у них відповідної моральної якості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брецько І.І., Гольцапфел Ю.О. Особливості виховання та формування відповідальності у важковиховуваних підлітків. *Наука майбутнього: збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених*. Мукачево: РВВ МДУ, 2018. С. 28-34.
2. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: записки дет. психиатра: кн. для учителей и родителей. М.: Просвещение, 1988. 207 с.
3. Вовчик-Блакитна О.О. Сім'я як середовище розвитку дитини. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України*. 2012. Т. 7. Вип. 36. С. 103-112.
4. Горошнікова І.Г. Формування уявлень про обов'язки та відповідальність у дітей-сиріт підліткового віку в процесі правової соціалізації в умовах загальноосвітньої школи-інтернату. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Педагогіка, соціальна робота*. 2012. Вип. 15. С. 61-63.
5. Гурлева Т.С. Гармонізація відповідальності в підлітків: теоретична модель. *Психолог: Київ: Шкільний світ*, 2018. № 13-14. С. 58-63.
6. Гурлева Т.С. Психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2015. 24с.
7. Калмикова Л.В. Вплив різних типів неблагополучних сімей на поведінку і розвиток підлітків. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2010. № 2. С. 94-98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2010_2_24. (дата звернення 02.07.2021).
8. Канішевська Л. В. Виховання відповідальності у старших підлітків у позаурочній діяльності. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер. Педагогіка, психологія, філософія*. 2016. Вип. 39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_ped_2016_239_17. (дата звернення 11.07.2021).
9. Маковецька С.В. Психологічні особливості розвитку відповідальності підлітків з неповних родин. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2012. Том. VI. Вип. 8. С. 122-131.
10. Маковецька С.В. Систематизація методів групової консультативної роботи з розвитку відповідальності підлітків з неповних родин. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України*. 2012. Т. 24. Ч. 6. С. 265-273. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pzpp_2012_24_6_36. (дата звернення 22.11.2019).

11. Мацуляк Л.А. Неблагополучні сім'ї як чинник негативної соціалізації у суспільстві неповнолітніх. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2010. Вип. 8. С. 682-691.
12. Сахарова В.Г. Ответственность как личностный фактор и возможности ее диагностики: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Харабовск, 2003. 23с.
13. Теняева О.В. Особенности ответственности подростков с девиантным поведением: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 2011. 23 с.
14. Шевченко Н.Ф., Поталова С.В. Формування відповідальності у підлітків, які виховуються в інституційних закладах опіки. *Психологічний журнал*. 2020. Вип. 5. № 9. С. 334-348. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.8>
15. Яценко А.А. Виховання відповідальності у молодших підлітків шкіл-інтернатів у процесі комунікативних діалогів. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання: збірник наукових праць КНЛУ*. 2014. Вип. 49. С. 29-32.

REFERENCES

1. Bretsko, I.I. & Hol'tsapfel, YU.O. (2018). Osoblyvosti vykhovannya ta formuvannya vidpovidal'nosti u vazhkovykhovuvanykh pidlitkiv [Features of education and formation of responsibility in difficult teenagers]. *Nauka maybutn'oho: zbirnyk naukovykh prats' studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh—Science of the future: a collection of scientific works of students, graduate students and young scientists*. Mukachevo : RVV MDU. 28-34. [in Ukrainian].
2. Buyanov, M.I. (1988). Rebenok iz neblagopoluchnoy sem'i: zapiski det. Psikhiatra : kn. dlya uchiteley i roditeley [A child from a dysfunctional family: notes for children. psychiatrist: book. for teachers and parents]. Moscow : Prosveshcheniye. [in Russian].
3. Vovchyk-Blakytina, O.O. (2012). Sim'ya yak seredovyshe rozvytku dytyny [The family as a child's development environment]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi : zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka Natsional'noyi APN Ukrayiny—Actual problems of Psychology: a collection of scientific works of G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. 7 (36): 103-112. [in Ukrainian].
4. Horoshnikova, I.H. (2012). Formuvannya uyavlen' pro obov'yazky ta vidpovidal'nist' u ditey-syrit pidlitkovoho viku v protsesi pravovoyi sotsializatsiyi v umovakh zahal'noosvitn'oyi shkoly-internatu [Formation of ideas about the duties and responsibilities of adolescent orphans in the process of legal socialization in a boarding school]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu—Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*. Ser. Pedagogika, sotsial'na robota. 15: 61-63. [in Ukrainian].
5. Hurlyeva, T.S. (2018). Harmonizatsiya vidpovidal'nosti v pidlitkiv: teoretychna model' [Harmonization of responsibility in adolescents: a theoretical model]. *Psykholog — Psychologist*. Kyiv: Shkil'nyy svit. 13-14: 58-63. [in Ukrainian].
6. Hurlyeva, T.S. (2015). Psykholoho-pedahohichni umovy formuvannya vidpovidal'nosti u vazhkovykhovuvanykh pidlitkiv [Psychological and pedagogical conditions for the formation of responsibility in difficult adolescents] : *Candidate's thesis abstract*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kalmykova, L.V. (2010). Vplyv riznykh typiv neblahopoluchnykh simey na povedinku i rozvytok pidlitkiv [The influence of different types of disadvantaged families on the behavior and development of adolescents]. *Zbirnyk naukovykh prats' Khmel'nyts'koho instytutu sotsial'nykh tekhnolohiy Universytetu "Ukrayina" — Collection of scientific works of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University "Ukraine"*. 2: 94-98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2010_2_24. [in Ukrainian].
8. Kanishevs'ka, L. V. (2016). Vychovannya vidpovidal'nosti u starshykh pidlitkiv u pozaurochniy diyal'nosti [Education of responsibility in older adolescents in extracurricular activities]. *Naukovyy visnyk Natsional'noho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny—Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*. 39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_ped_2016_239_17. [in Ukrainian].
9. Makovyeyeva, S.V. (2012). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku vidpovidal'nosti pidlitkiv z nepovnykh rodyn [Psychological features of the development of responsibility of adolescents from single-parent families]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi : zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny—Actual problems of Psychology: a collection of scientific works of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. VI(8): 122-131. [in Ukrainian].
10. Makovyeyeva, S.V. (2012). Systematyzatsiya metodiv hrupovoyi konsul'tatyvnoyi roboty z rozvytku vidpovidal'nosti pidlitkiv z nepovnykh rodyn [Systematization of methods of group counseling work

- on the development of responsibility of adolescents from single-parent families]. *Problemy zahal'noyi ta pedahohichnoyi psykholohiyi : zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka Natsional'noyi APN Ukrayiny –Problems of general and pedagogical psychology: a collection of scientific works of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. 24(6): 265-273. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pzpp_2012_24_6_36. [in Ukrainian].
11. Matsulyak, L.A. (2010). Neblahopoluchni sim'yi yak chynnyk nehatyvnoyi sotsializatsiyi u suspil'stvi nepovnolitnikh [Unhappy families as a factor of negative socialization in the society of minors]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi : zbirnyk naukovykh prats' K-PNU imeni Ivana Ohiyenka, Instytutu psykholohiyi im. H.S. Kostyuka APN Ukrayiny –Problems of modern psychology: a collection of scientific works of K-PNU named after Ivan Ogienko, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. 8: 682-691. [in Ukrainian].
 12. Sakharova, V.G. (2003). Otvetstvennost' kak lichnostnyy faktor i vozmozhnosti yeye diagnostiki [Responsibility as a personal factor and the possibility of its diagnosis]: *Candidate's thesisabstract*. Kharabovsk. [in Russian].
 13. Tenyayeva, O.V. (2011). Osobennosti otvetstvennosti podrostkov s deviantnym povedeniyem [Features of the responsibility of adolescents with deviant behavior] : *Candidate's thesisabstract*. Moscow. [in Russian].
 14. Shevchenko, N.F.&Potalova, S.V. (2020). Formuvannyavidpovidal'nostiupidlitkiv, yakivykhovuyut' syavinstytutsiynykhzakladakhopiky [Formation of responsibility in adolescents who are brought up in care institutions]. *Psykholohichnyy zhurnal – Psychological Journal*. 5(9) : 334-348. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.8> [in Ukrainian].
 15. Yatsenko, A.A. (2014). Vychovannya vidpovidal'nosti u molodshykh pidlitkiv shkil-internativ u protsesi komunikativnykh dialohiv [Education of responsibility in younger adolescents of boarding schools in the process of communicative dialogues]. *Teoretychni pytannya kul'tury, osvity ta vychovannya: zbirnyk naukovykh prats' – Theoretical issues of culture, education and upbringing: a collection of scientific papers*. KNLU. 49: 29-32. [in Ukrainian].